

Назви прикрас у східноподільських говірках

Невід'ємним компонентом убрання людей у кожен історичну епоху були прикраси. Етнографи, мистецтвознавці, які вивчали історію прикрас як явище матеріальної культури, відзначають, що прикраси поєднують у собі магічне та естетичне начало. Первісні прикраси виконували функцію оберегів, упродовж віків магічний зміст їх затирався, проте розширювався спектр їхнього змісту і значення. Окрім декоративного навантаження, прикраси могли виконувати функцію капіталу (як коштовні предмети), відігравали роль соціального престижу та відзнак особи [3, 11]. Отже, назви прикрас є джерелом цінної інформації про побут, етичні норми та естетичні вподобання різних соціальних верств населення.

Тематична група лексики (ТГЛ) на позначення прикрас є виразником культури українського народу, відображає умови соціально-економічного розвитку і становить собою розгалужену й багатопланову систему. Вона репрезентована двома лексико-семантичними групами (ЛСГ): ЛСГ назв прикрас для одягу, що поділяється на семантичні підгрупи: номінації прикрас, що виконують естетичні функції, та назви прикрас, що виконують утилітарні й естетичні функції, і ЛСГ назв прикрас для тіла: назви прикрас для вух; назви прикрас для шиї; назви прикрас для рук; назви прикрас для волосся і голови.

Відзначимо, що цей тематичний комплекс лексичного складу української мови нині залишається ще малодослідженим. Науковці, які займалися описом названої групи, слушно зауважують, що назви прикрас – це одна з архаїчних груп лексики, про що свідчить археологічні розкопки та писемні пам'ятки [2, 31].

Отже, назви прикрас несуть закодовану інформацію про духовну й матеріальну культуру наших предків.

В українській лексикології назви прикрас були частково предметом дослідження на діяхронному зрізі XVI–XVII ст. Г. Войтів, на матеріалі писемних пам'яток XI–XIV ст. присвячено ряд статей А. Сібрук.

Як об'єкт діалектологічного вивчення назви прикрас представлено в роботах Г. Войтів, Т. Щербини, Т. Піцури. Так, Г. Войтів присвятила наукову розвідку назвам жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі [1]. Назвам прикрас у говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя приділено увагу Т. Щербини у параграфі дисертаційної роботи та спеціальній розвідці [5]. Лексико-етимологічний, семантичний та лінгвогеографічний аналіз назв прикрас здійснено у статті Т. Піцури;

авторка досліджує назви прикрас для шиї, зафіксовані нею в закарпатських, бойківських, гуцульських та буковинських говірках [4].

У цій розвідці розглянемо лише особливості репрезентації ЛСГ назв прикрас для тіла, зокрема прикрас для вух, шиї, рук, волосся і голови.

Лексико-семантична мікрогрупа назв прикрас для вух об'єднує порівняно невелику кількість лексем: *коўт'ки*, *кул'чики*, *се^uрежки*, *се^uр'га*, *за'вушниц'а* (*за'ушниц'а*), *кол'цо*, *к'іл'ц'а*, *з'воз'д'іки*, *к'л'інси*. Репрезентанти семи 'прикраси для вух', позначаючи парні предмети, функціонують переважно у плюральній формі, хоча мовці вживають і форми однини на позначення одного елемента парної прикраси. Тільки лексема *с'ер'га* у формі однини реалізує два значення: 'елемент парної прикраси', 'прикраса, переважно чоловіча, яку носять в одному вусі'. Отже, форми однини і множини є номінацією різних денотатів.

У мікрогрупі лексики на позначення прикрас для шиї, зокрема намиста, спостерігаємо явище метонімічного перенесення 'матеріал, з якого виготовлено намисто' → 'виріб', яке яскраво демонструють лексеми *ко'рал'і* 'намисто з коралів' та *перли* 'намисто з перлин'.

У говірках відсутня послідовно виражена опозиція номінацій намиста за ознакою 'дорогий матеріал' / 'дешевий матеріал'. Очевидно, це пов'язано з тим, що ювелірні вироби з натурального дорогоцінного каміння практично не використовуються у широкому вжитку. Єдиним спеціальним найменуванням, що реалізує диференційну ознаку (ДО) 'намисто з коштовного каміння, перлів та ін.', є лексема *кол'їе*.

У досліджуваних говірках на позначення прикраси для шиї збереглася давня питома лексема *ожир'ел'їе*, що репрезентує сему 'прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шиї'.

Прикраса для шиї, з металевих кілець, послідовно з'єднаних одне з одним позначається лексемами: *ланц'ужок*, *цепоч'ка* (*ци^eпочка*).

На досліджуваній території мовці користуються предметами, підвішеними на ланцюжку чи шнурочку, які, крім естетичної, виконують функцію оберегів. Вони здебільшого вироблені з дорогоцінного матеріалу (золото, срібло), виконані з ювелірною майстерністю і пов'язані з християнським культом.

Репрезентантами семи 'прикраса, яку носять підвішеною на ланцюжку' є лексеми *п'ід'в'іска*, *кулон*, *кулончик*, що реалізують узагальнену семантику, а також *ду'кач* 'прикраса у вигляді монети' і ряд лексем на позначення предметів, що водночас із прикрасою є культовими предметами (*х'рестик*, *і'конка*, *ладанка*).

Серед прикрас для рук розрізняють прикраси, якими оздоблювали зап'ястя та пальці.

У досліджуваних говірках на позначення прикраси для зап'ястя зафіксовано єдину лексичну одиницю – *брас'лет* 'предмет у вигляді кільця, який носять на зап'ясті руки як прикрасу чи з лікувальною метою', репрезентовану трьома фонетичними варіантами – *брас'лет*, *брас'л'ет*, *брус'л'ет*.

Серед назв прикрас, якими оздоблюють пальці, простежуємо реалізацію семи 'прикраса на палець у вигляді кільця' лексемою *'персте"н'*. Перстень, що вказує на перебування особи в шлюбі, номінується словосполученнями з кваліфікаторами *обручальний*, *шлюбний*, які виявлено спорадично: *'персте"н' обручальний*, *'персте"н' шл'убний*.

Сема 'оздоблена коштовним каменем прикраса на пальці' реалізується питомою лексемою *кол'цо* та фонетичним варіантом *кал'цо*.

На позначення персня спеціального призначення – шлюбного – лексема *кол'цо* сполучається з атрибутивом *обручаль'не*: *кол'цо (г)обручаль'не*. В окремих говірках лексема *кол'цо* значення 'шлюбний перстень' може реалізувати самотійно.

Говіркам відомий також дериват *кол'ечко*, *кал'ечко*, який також може сполучатися з атрибутивом *обручаль'не*: *кол'ечко обручаль'не*.

На позначення тоненького жіночого персня особливої форми, верхня частина якого прикрашена двома кульками, які закладаються одна за другу, засвідчено лексему *поц'ілуйчик*, утворену, очевидно, за асоціативним уявленням.

У досліджуваних говірках на позначення чоловічого персня засвідчено лексему *печатка*, репрезентовану фонетичними варіантами *пе"чатка*, *пи'чатка*. Назва мотивована особливою формою персня, верхня частина якого прямокутної форми нагадує печатку і може бути оздоблена камінчиками чи гравіюванням.

Більш динамічною є лексико-семантична мікрогрупа найменувань прикрас для волосся та голови, що зумовлено значною мірою позамовними чинниками: руйнуванням традицій, які здавна регламентували вимоги до жіночих зачісок, та зникненням предметно вираженої опозиції 'заміжня жінка' : 'незаміжня жінка', відповідно, архаїзацією найменувань давніх прикрас та заміну їх іншими.

Специфікою предметів оздоблення волосся є те, що вони слугують значною мірою практичним потребам: фіксують зачіску чи окремі пасма волосся, збирають волосся в пучок, формують зачіску.

Сему 'прикраса для волосся й голови, виготовлена з тканини' в досліджуваних говірках презентують лексеми: *бант*, *л'ента*, *ст'р'ічка*, *к'іс'ник*, *к'іс'ничка*, *л'бинда*,

скин'д'ачка. Лексеми *к'іс'ник*, *к'іс'ничка*, *'бинда* мають знижену функціональну активність, зустрічаються у мовленні старшого покоління. Осібно представлена назва *скин'д'ачка*.

Прикраси для волосся й голови, виготовлені з іншого матеріалу, номінують лексичними одиницями: *за'колка*, *при'колка*, *не^uве^uдимка*, *авто'мат'ік*, *к'рабик*, *гриб'і'нец'*, *гриб'бу'шок*, *гриб'і'шок*, *'обруч*.

Нині багатьма прикрасами для волосся однаковою мірою користуються жінки як молодшого, так і старшого віку. Вибір прикраси залежить не від традиції й соціального статусу, а значною мірою від смаку й уподобань жінки.

Номінативний ряд на позначення прикрас утворюють мовні одиниці, що належать до лексико-граматичного класу іменників. На словотвірному рівні проявляється тенденція до використання суфіксальних форм із афіксами зменшеності, які, проте, втрачають значення демінутивності (*ланц'у'жок*, *кол'ечко*, *і'конка*, *х'рестик*, *к'рабик*, *б'рошка*, *з'воз'д'іки*, *ку'лончик* тощо).

На відміну від ТГЛ на позначення одягу, репертуар найменувань прикрас представлено значно меншою кількістю лексичних одиниць. Ще однією специфікою ТГЛ назв прикрас, що різнить її з ТГЛ назв одягу, є відсутність послідовно вираженої лексичної опозиції за ДО 'стать користувача'. Більшість лексичних одиниць є назвами жіночих прикрас, що зумовлено позамовними чинниками; чоловічі прикраси, до яких належать ланцюжок, перстень, перстень шлюбний та ін., номіновано тими ж лексемами, що й жіночі. ДО 'чоловіча прикраса' реалізує тільки лексема *не^uчатка* на позначення чоловічого персня особливої форми, а також форма однини лексем *се^uр'га*, *се'режка*.

В основі номінації прикрас лежать такі мотиваційні ознаки:

- 'локалізація на тілі людини' (*'персте^uн'*, *оже^uрел'їе*, *за'вушниц'а*, *к'іс'ник*);
- 'форма виробу' (*кол'цо*, *кол'ечко*, *не^uчатка*, *'кул'чики*, *'цепочка*, *з'воз'д'іки*, *к'рабик*, *греб'і'шок*, *'обруч*);
- 'матеріал виготовлення' (*'перли*, *ко'рал'і*);
- 'асоціативні уявлення' (*поц'і'луїчик*);
- 'функціональне призначення' (*за'колка*, *при'колка*).

На сучасному зрізі не всі лексеми видаються прозоромотивованими внаслідок архаїзації лексем, твірні основи яких послуговували для утворення найменувань прикрас (*перстень*, *ожерельє*).

З погляду походження досліджуваний тематичний комплекс є неоднорідним. Найбільш кількісним є клас лексем, утворених від питомих коренів: *ожи'р'ел'їе*

‘прикраса для шиї’, ¹цепочка ‘прикраса для шиї, з металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним’ та ін. Вагомим складником аналізованої групи є запозичена лексика (¹кул’чики ‘сережки’, ¹кл’инси ‘сережки, які прикріплюють до мочок вух без проколювання’, ¹кол’йе ‘намисто з коштовного каміння, перлів та ін.’, ¹ланц’у’жок ‘прикраса для шиї, з металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним’ та ін.). Лексеми, запозичені зі слов’янських (польська, російська) і неслов’янських (латинська, німецька, французька) мов, входили в мову на різних етапах її розвитку, починаючи з першої писемної фіксації давніми пам’ятками і до новітнього часу. Підпорядковуючись законам говірки, запозичені лексеми зазнають різноманітних асимілятивних змін на фонетичному та лексико-семантичному рівнях.

ТГЛ назв прикрас є до певної міри закритою системою. Вона демонструє семантичну стабільність більшості назв протягом тривалого історичного періоду, хоча природно спостерігається тенденція до переходу частини лексем на периферію мовної системи (¹скин’д’ачка, ¹бинда, ¹к’іс’ничка, ¹к’іс’ник, ¹ду’кач.). Окремі реалії виходять з ужитку, перестають бути предметами загального користування, проте в пам’яті мовців вони зберігають чітку характеристику.

Література

1. Войтів Г. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі / Г. Войтів // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2000. – С. 149 – 156.
2. Войтів Г. В. Назви прикрас / Г. В. Войтів // Українська історична та діалектна лексика / [відп. ред. Л. М. Полюга]. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 31–44.
3. Врочинська Г. В. Українські народні жіночі прикраси ХІХ – початку ХХ століть : монографія / Г. В. Врочинська. – К. : Родовід, 2007. – 232 с. : іл.
4. Піцура Т. Назви жіночих прикрас в українських карпатських говорах / Т. Піцура // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 17. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 116 – 125.
5. Щербина Т. Назви жіночих прикрас у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя / Т. Щербина // Волинь – Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 14. – Житомир, 2005. – С. 200 – 205.

У статті розглянуто особливості репрезентації лексико-семантичної групи назв прикрас для тіла у східноподільських говірках. Звернуто увагу на функціонування та

формування лексико-семантичної групи на позначення прикрас для тіла, зокрема прикрас для вух, шиї, рук, волосся і голови.

Hanna Hryhorivna Berezovska

(Uman)

Nominations of decorations in the East-Podillya dialects

Peculiarities of representation of lexico-semantic groups of the nominations of body decorations are considered in the paper. Attention is paid to functioning and formation of a lexico-semantic group defining body decorations, those for ears, neck, arms, hair and head in particular.